

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Vrije markt vraagt meer dan ooit om maatschappelijk evenwicht

Het bieden van een contragewicht tegen de competitieve krachten van de markt is een lastige opgave, maar ook dringender dan ooit. We kunnen daarvoor van de geschiedenis leren. Het beeld van de Gouden Eeuw als economische bloeiperiode is aan revisie toe. Voor economische voorspoed en duurzame ontwikkeling is de ontwikkeling van de vrije associaties in de middeleeuwen van groter belang geweest. In de Gouden Eeuw nam de sociale polarisatie en de ongelijkheid sterk toe. Toenemende marktcompetitie die zich kon doorzetten ten gunste van een beperkte groep, werd niet in balans gehouden door adequaat tegenspel van overheid en maatschappelijke organisaties.

---

door *Bas van Bavel*

Hoogleraar Economische en Sociale Geschiedenis van de Middeleeuwen aan de Universiteit Utrecht.

HET DENKEN OVER DE BESTE WEG NAAR economische groei en maatschappelijk welzijn heeft in de afgelopen decennia een ferme omslag ondergaan. Werd er tot de jaren tachtig een cruciale rol toebedeeld aan de staat, nu wordt eerder aan de vrije, competitieve markt de rol van de motor van groei en welzijn toegekend. Zeker in Nederland, dat tot het einde van de jaren 1980 juist een relatief hoog aandeel van overheid in het Bruto Binnenlands Product kende, heeft deze omslag een scherpe vorm aange-

nomen. Het vrije ondernemerschap en een competitieve markt waarop een vrij krachtenspel van vraag en aanbod de prijs van arbeid, grond, kapitaal en goederen bepaalt, worden nu door velen als sleutelementen beschouwd voor onze welvaart en als een garantie voor blijvende welvaarts-groei.

In het licht van het enthousiasme waarmee projecten tot versterking van de marktwerking worden opgezet, is het echter verbazend om te zien hoe weinig inzicht we eigenlijk hebben in de langetermijneffecten van marktwerking. Hierbij gaat het niet om effecten die binnen enkele jaren optreden, maar in de loop van decennia of langer. In hoeverre is de markt werkelijk in staat over een lange periode welvaart te blijven genereren? Kan zij economische groei verenigen met maatschappelijke en ecologische duurzaamheid? En in hoeverre leidt zij op de lange termijn tot een balans tussen maximale rijkdom en een minstens zo belangrijk doel, namelijk breed verdeeld welzijn?

DE GOUDEN EEUW ALS PERIODE VAN MAATSCHAPPELIJKE ONBALANS

Om te voorkomen dat de antwoorden op zulke vragen louter worden gevoed door intuïtie of ideologische overtuiging, is een langetermijnanalyse van de rol en de effecten van vrije markten en marktcompetitie nodig. De Nederlandse geschiedenis biedt een uitgelezen mogelijkheid tot een dergelijke analyse, door de afwisseling van groei en stagnatie die zij vertoont, en door de wisselende rol die vrije markten hierin speelden.

In de Nederlandse geschiedenis lijkt één bloeiperiode boven alles uit te steken: de Gouden Eeuw. In de zeventiende eeuw blonk de republiek uit door culturele bloei en politiek-militaire macht, die op hun beurt waren gestoeld op economisch succes in de exportindustrie en vooral in handel en transport. Ondernemerschap, en de grote vrijheid van doen die kenmerkend was voor de noordelijke Nederlanden, speelden hierin een cruciale rol, evenals de vrije, competitieve markten die hier al vroeg tot ontwikkeling waren gekomen.¹ Zo bezien, wordt de bloei van de republiek al snel het ultieme bewijs voor de deugdelijkheid van de marktwerking en het vrije ondernemerschap.

Recent economisch-historisch onderzoek heeft dit beeld echter sterk genuanceerd. Een eerste herziening betreft de chronologie. Markten en marktcompetitie zijn in de noordelijke Nederlanden, en met name in Holland, al veel vroeger belangrijk geworden dan eerder gedacht, namelijk lang vóór de Gouden Eeuw.² De markt voor goederen blijkt zich hier al vanaf de elfde, twaalfde eeuw sterk te hebben ontwikkeld, en de markten voor grond, grondpacht, arbeid en kapitaal in de dertiende, veertiende eeuw.

In de zestiende eeuw was de uitwisseling via de markt hier in feite al dominant geworden. Op dat moment bestond er een levendige grond- en pachtmarkt, met een dynamiek op de markt die vergelijkbaar is met de huidige. Van de arbeid in de Nederlanden werd een derde tot de helft verricht voor loon. Ook was er een goed ontwikkelde kapitaalmarkt, met een rentevoet van niet meer dan 6 procent. En van de eindproducten van landbouw en nijverheid werd ook het merendeel op de markt gebracht, in Holland wellicht zelfs 85 tot 90 procent, en niet langer meer zelf verbruikt of op andere manieren dan via de markt uitgewisseld.

In een relatief korte periode, van de veertiende tot de zestiende eeuw, verdween hier dus het overwicht van merendeels zelfvoorzienende, kleinschalige productie, verricht binnen zelfstandige bedrijven, waarbij mensen allerlei ongespecialiseerde economische activiteiten combineerden binnen hun huishouden. Ook verdween de situatie waarin de uitwisseling van grond, arbeid en kapitaal stevig was ingebed in persoonlijke banden, met een grote invloed van familieleden en dorpsgenoten. Hiervoor in de plaats kwam een situatie waarin deze uitwisseling hoofdzakelijk via de markt verliep. Dit had ingrijpende consequenties. Het voornaamste gevolg was de opkomst van de economische concurrentie, die op haar beurt leidde tot specialisatie en schaalvergroting, maar ook tot toenemende sociale ongelijkheid en geografische mobiliteit. Deze begrippen typeren, in een notendop, de moderne samenleving en economie, waarvan de contouren hier dus al zichtbaar werden in de late middeleeuwen.

Wat waren nu de gevolgen van de relatief snelle overgang naar een markteconomie, zoals we die zien in laatmiddeleeuws Nederland? Deze gevolgen werden veelal ingeschat als positief, temeer omdat de markten hier, en met name in Holland, relatief efficiënt en toegankelijk waren. De

Tijdens de Gouden Eeuw en in de aanloop daar naartoe, nam het welzijn van de modale Nederlanders af

laatste jaren is echter steeds duidelijker geworden dat het effect op economische groei gemengd was en op de modale levensstandaard zelfs negatief. Tijdens de Gouden Eeuw en in de aanloop daar naartoe, nam het welzijn van de modale Nederlanders af. Wellicht was er een

lichte stijging van het Bruto Binnenlands Product per hoofd van de bevolking,³ op een niveau dat relatief al eerder in de middeleeuwen vrij hoog lag, maar de laatmiddeleeuwse Nederlanden kenden daarnaast een negatief element, namelijk een sterke sociale polarisatie, als gevolg van de toenemende marktcompetitie. Die leidde er toe dat, ondanks een mogelijke, lichte groei van het BVP/hoofd, de modale koopkracht daalde.

Met betrekking tot de levensstandaard van de mensen is het beeld nog negatiever. De andere elementen dan de koopkracht die hierin een rol spelen, zoals de toestand van het milieu, de woonomgeving, de hoeveelheid vrije tijd en de toegang tot andere bronnen van voedsel en hulp buiten de markt om, ontwikkelden zich in de periode 1300-1600 negatief. Deze inschatting wordt ondersteund door de resultaten van recent archeologisch onderzoek naar botten en gebitten. Zo valt aan de hand daarvan de ontwikkeling van de gemiddelde lichaamslengte steeds beter in kaart te brengen. Deze vormt de beste indicator van levensstandaard op lange termijn. De gemiddelde lengte wordt op lange termijn vooral bepaald door de kwaliteit van voeding, ziektes en milieuvervuiling, en geeft dus direct inzicht in het welzijnsniveau van gewone mensen.⁴ De gegevens uit het bottenonderzoek laten een duidelijke, voortgaande daling van de lengte zien over de hele periode van de zesde tot de negentiende eeuw. In de Nederlanden bedroeg de gemiddelde lengte van mannen in de vroege Middeleeuwen 1,74 meter, maar deze daalde steeds verder, om in de eerste helft van de negentiende eeuw een dieptepunt te bereiken op 1,67.⁵ Als oorzaken voor deze neergang zijn aan te wijzen: de toenemende vervuiling van het milieu door een intensiever gebruik van natuurlijke hulpbronnen, het steeds dichter opeengepakt leven en de daardoor toenemende ziektes, en het steeds eenzijdiger voedselpakket voor de meeste mensen, als gevolg van de toenemende bevolkingsdruk en de sociale polarisatie.

Deze gegevens laten zien dat de ontwikkeling van de Nederlanden in de periode 1300-1600 geen overduidelijk succesverhaal vormt. De groei van de markt leidde blijkbaar niet per se tot een positieve uitkomst. Zelfs niet in dit gebied, dat in de beeldvorming juist als een toonbeeld van succes geldt. In deze periode, waarin de markt dominant werd, waren steeds meer mensen arm, ondervoed, vervuild en uitgesloten.

Sommigen zouden dit negatieve beeld misschien willen nuanceren door te stellen dat de gewone bevolking na 1600 alsnog de vruchten heeft geplukt van de laatmiddeleeuwse marktontwikkeling. Dat zou dan gebeurd moeten zijn na de industriële revolutie in de tweede helft van de achttiende eeuw en de eerste helft van de negentiende eeuw, dus met een vertraging van enkele eeuwen. Inderdaad heeft de periode 1300-1600 allerlei ingrediënten voortgebracht die nadien cruciaal waren voor de industriële revolutie, zoals levendige goederenmarkt, verbeterd transport, geaccumuleerd kapitaal, lage rentevoet, geproletariseerde arbeiders en gespecialiseerde landbouw. Maar zelfs de industriële revolutie heeft geen direct positief effect gehad op het welzijn van gewone mensen, zeker gezien de enorme milieuvervuiling waarmee zij gepaard ging. Het duurde tot ver in de negentiende eeuw tot dit positieve effect wel werd gereali-

seerd,⁶ maar dan onder een nieuw maatschappelijk evenwicht, met een sterk groeiende rol van de staat, de coöperaties en andere maatschappelijke organisaties.

BLOEI VAN MAATSCHAPPELIJKE ORGANISATIES

Het recente oordeel van sociaaleconomische historici over de periode waarin de uitwisseling via de markt in Nederland dominant werd, tussen de veertiende en de zeventiende eeuw, is dus negatiever geworden. Terwijl de negentiende-, begin 20ste-eeuwse nationale geschiedschrijving zich vooral concentreerde op de groei van handel, de opkomst van Amsterdam en de successen van de handelsvloot op de wereldzeeën, en het grote publiek ook vooral deze positieve kanten ziet, is er de laatste jaren in het vakgebied duidelijk meer aandacht gekomen voor de negatieve ontwikkelingen in deze periode.⁷ Als tegenhanger wordt tegelijkertijd het oordeel van de historici over de voorgaande periode, de elfde tot de dertiende eeuw, veel positiever. De Nederlandse economie en samenleving blijken zich in veel opzichten al vóór 1300 sterk te hebben ontwikkeld: qua bevolkingsgroei, urbanisatie en reële lonen, maar bovendien nog samengaan met een redelijk welzijn voor brede groepen van de bevolking. Dit is de periode waarin bijna alle Nederlanders hun persoonlijke vrijheid verwierven, en de middeleeuwse banden van onvrijheid wisten af te schudden, maar ook de periode waarin een dicht netwerk van scholen werd opgebouwd, op allerlei niveaus, in de stad en op het platteland, en waarin de vrouwen een sterke positie verwierven. De Nederlandse vrouwen hadden de mogelijkheid een actieve economische rol te spelen, hadden een zekere juridische handelingsvrijheid en een ferme positie in het erfrecht. Hoewel hun positie hier relatief gunstig bleef, verslechterde zij duidelijk in de zestiende eeuw, waarbij name de handelingsvrijheid en de erfrechtelijke positie van de vrouw werden ondergraven en een omslag naar meer patriarchale verhoudingen plaatsvond. Het gouden tijdperk voor de vrouw was toen voorlopig voorbij.

Allerlei positieve elementen, zowel qua economische groei als welzijn, die we geneigd zouden zijn toe te schrijven aan onze Gouden Eeuw, kwamen toen dus juist onder druk te staan en blijken eerder hun oorsprong te vinden in de elfde tot de dertiende eeuw. De sleutel tot het sociaaleconomische succes van die tijd moeten we niet, of niet louter, zoeken bij de markt, want die had zich toen nog nauwelijks ontwikkeld, maar eerder bij de organisaties die vóór 1300 zijn gevormd. Hierbij valt te denken aan de territoriale overheden, maar vooral aan de associaties,⁸ de samenwerkingsverbanden van mensen, die in deze periode werden gevormd en

die in de Nederlanden een vooraanstaande rol in het sociaaleconomische verkeer verwierven. Het gaat hierbij om dorps- en stadsgemeenschappen, meentgenootschappen, gilden, caritatieve instellingen, zoals armenfond-

De brede participatie en de consensuscultuur, kenmerkend voor Nederland, vinden hun oorsprong in deze ontwikkeling van de elfde tot de dertiende eeuw

sen en gasthuizen, maar ook om waterschappen en (kern)gezinnen. Dit zijn allemaal organisaties die grotendeels in de volle middeleeuwen zijn ontstaan, en die met elkaar gemeen hadden dat ze vrijwillige, horizontale verbanden waren, verenigingen van gewone mensen. Deze organisaties boden aan een groot deel van de bevolking de mogelijkheid actief te participeren in

beslissingen over de inrichting van de economie, grondgebruik, armen- en ziekenzorg en waterstaatsbeheer. De brede participatie en de consensuscultuur, kenmerkend voor Nederland, vinden hun oorsprong in deze ontwikkeling van de elfde tot de dertiende eeuw.

Op het terrein van de uitwisseling konden deze associaties een alternatief bieden voor de markt, door zelf de uitwisseling en de allocatie van grond, arbeid, kapitaal en goederen te regelen. Uit het voorgaande valt af te leiden dat ze dit op een relatief efficiënte manier konden, zowel economisch als sociaal. Daarnaast vervulden de associaties nog een tweede functie met betrekking tot de uitwisseling, of deze nu buiten de markt of erbinnen verliep, en dat is het tegengaan van de negatieve uitwassen daarvan. Daarbij valt te denken aan sociale uitwassen, zoals scherpe ongelijkheid of armoede, met name bestreden door de caritatieve instellingen en de gilden. Te denken valt ook aan ecologische uitwassen, wanneer intensieve exploitatie dreigde te leiden tot uitputting of vervuiling van natuurlijke hulpbronnen. Zo traden de meentgenootschappen door regelgeving en toezicht op tegen overbegrazing en erosie van landbouwgrond, waardoor een duurzamere ontwikkeling werd gegarandeerd.

SOCIALE POLARISATIE

Maar niet al deze organisaties waren altijd succesvol in deze rollen. De mate van succes hing vooral af van het maatschappelijke krachtenveld waarin ze werden gevormd en opereerden. En dit krachtenveld veranderde in de zestiende, zeventiende eeuw sterk, vooral als gevolg van de effecten van de scherpe marktcompetitie. Deze leidden allereerst tot een sterke sociale polarisatie. De steeds scherpere verschillen tussen rijk en arm

kunnen worden gezien in een industriestad als Leiden, maar vooral in de metropool Amsterdam. In 1630 was een derde van het belaste vermogen in handen van de rijkste 1 procent, en de Gini-coëfficiënt — in 1585 nog 0,74 — was opgelopen tot 0,85 (op een schaal van ongelijkheid van 0,0 tot 1,0).⁹ Een groot deel van de mensen in zeventiende-eeuws Amsterdam raakte totaal verarmd. Dit is de keerzijde van de pracht en praal van de Gouden Eeuw die wij nu bewonderen. Deze ging met name ten koste van de middengroepen, die in deze periode steeds meer terrein verloren, en grotendeels werden opgenomen in een steeds armere onderlaag.

Deze sociale polarisatie had ook een groot effect op het functioneren van de markt. Degenen die hier als koper of verkoper van goederen, arbeid of grond de markt betraden, stonden niet gelijkwaardig tegenover elkaar. Een groeiende meerderheid van de bevolking stond economisch zwak, was afhankelijk van de andere partij en bezat nauwelijks een onderhandelingspositie. Hoewel de uitwisseling van goederen, arbeid, kapitaal en grond althans theoretisch grotendeels via een vrije, open markt verliep, werd de zwakke partij door allerlei economische ketenen aan de sterkere gebonden, met een verdere vergroting van de sociale polarisatie als gevolg. Bovendien werd hierdoor de kracht van de associaties, en de positie van de gewone mensen hierbinnen, uitgehold, waardoor de elites steeds minder tegenwicht kregen van maatschappelijke organisaties, die bovendien nauwelijks nog in staat waren de negatieve effecten van de marktwerking te verzachten.

In deze periode zien we bovendien hoe de elite, en vooral het Amsterdamse koopliedenpatriciaat, de inrichting van de markt sterker ging beïnvloeden. Ook in vorming van de regels van de uitwisseling via de markt was, en is nog steeds, de sociale context bepalend. In de zeventiende-eeuwse republiek wendde de stedelijke elite haar dominantie aan om de regels van uitwisseling, die immers haar positie hadden geschraagd, te behouden of zelfs te bevroren. De institutionele arrangementen raakten versteend, waardoor zij hun gunstige werking voor de stedelijke elite bleven uitoefenen, maar niet langer meer konden worden aangepast aan veranderende economische of ecologische omstandigheden. Het is waarschijnlijk geen toeval, dat tegelijkertijd de economische groei vanaf het einde van deze eeuw ging stagneren. Dit Nederlandse voorbeeld staat niet op zichzelf, maar zien we ook bij andere economische koplopers. Ook Italië in de veertiende eeuw, Engeland in de negentiende, 20ste eeuw, en wellicht de Verenigde Staten nu, zijn voorbeelden van economische groei en scherpe marktcompetitie, gevolgd door negatieve maatschappelijke effecten en institutionele sclerose, op hun beurt gevolgd door economische stagnatie en relatieve neergang.

NAAR EEN NIEUW MAATSCHAPPELIJK EVENWICHT

Het voorgaande laat zien hoe het effect van vrije, competitieve markten alleen is te begrijpen in samenhang met de sociale verdeling van middelen en macht. Wil de uitkomst van marktwerking ook op lange termijn positief zijn, en een gunstig effect op het welzijn van mensen blijven uitoefenen, dan is er nodig:

- * een maatschappelijke balans, die zorgt voor de vorming van een gunstig institutioneel raamwerk van de markt, dat zekerheid en toegankelijkheid blijft bieden aan alle marktpartijen;
- * een maatschappelijk tegenwicht dat de negatieve effecten van de marktwerking kan tegengaan;
- * en een gelijkmatige verdeling van economische en politieke kracht over de mensen die de markt betreden.

In het actuele politieke en maatschappelijke debat lijkt men zich soms sterk te focussen op algemene processen of begrippen, zoals de groei van dé markt of dé vrijheid van ondernemen, waarbij er soms een intrinsieke waarde wordt toegekend aan instituties op zichzelf, zoals aan de instituties van de vrijhandel. Maar het voorgaande laat zien dat zonder de sociale context niet is te begrijpen waarom deze algemene economische processen en instituties per geval een scherp uiteenlopend effect hebben, of een onbedoeld, zelfs negatief effect.

In de volle middeleeuwen lijken de Nederlanden een gunstig evenwicht te hebben gekend, met een sociaal-institutionele organisatie die binnen de toenmalige mogelijkheden goed in staat was een balans te vinden tussen welvaart en welzijn, en tussen bevolkingsgroei en duurzaamheid. In de Nederlanden ontstonden de markten binnen dit evenwicht, waardoor zij een gunstige invulling kregen en werden betreden door relatief gelijkwaardige partijen. Dit gold althans totdat dit evenwicht verloren ging, zoals ook in de Nederlanden uiteindelijk gebeurde, in Holland met name in de zestiende, zeventiende eeuw, toen de markt de sociale netwerken uitholde en de partijen door polarisatie minder gelijkwaardig maakte, waardoor negatieve effecten toch gingen overwegen.

Bij het voorkomen van een dergelijke omslag kan de staat een positieve rol spelen. Mits ingericht en functionerend in de juiste sociale context, kan zij vorm blijven geven aan een gunstig institutioneel raamwerk, eventueel samen met belangenverenigingen en coöperaties. Dit gebeurde vanaf het midden van de negentiende eeuw, waarna de vruchten van de industriële revolutie wél werden geplukt in de vorm van een algemeen stijgende levensstandaard, dankzij de zelforganisatie van mensen en de druk uitgeoefend door coöperaties, vakbonden, politieke bewegingen en de over-

heid. Nu is de opgave eenzelfde evenwicht te vinden, of te herwinnen, op een moment dat de marktcompetitie nog maar juist is verscherpt en we in Nederland nog slechts het begin zien van de sociale polarisatie die daarvan

Terwijl de stromen van kapitaal, arbeid en goederen binnen de EU vrijer zijn dan ooit, zijn er nauwelijks associaties op Europees niveau die hieraan een tegenwicht kunnen bieden

het gevolg is. Tegelijkertijd wordt de opgave een balans te vinden tussen vrijheid en maatschappelijk evenwicht nog zwaarder door de toenemende integratie binnen de EU en de globalisering. Terwijl de stromen van kapitaal, arbeid en goederen binnen de EU vrijer zijn dan zij ooit waren, zijn er nauwelijks associaties op Europees niveau die hieraan een tegenwicht kunnen bieden langs de wegen hierboven genoemd. De relevante associaties

zijn grotendeels geboren in de decennia rond 1900 en zitten nog vast in de kaders van de oude natiestaten. Op wereldschaal is de opgave nog groter, gezien de zwakte van de maatschappelijke organisaties op wereldniveau en de afwezigheid van een sterke overkoepelende politieke organisatie. Door de schaalvergroting wordt bovendien de relatie tussen economische handeling en sociaal of ecologisch effect voor de meeste mensen aan de waarneming onttrokken, wat de vrijheid van handelen vergroot, maar tegelijk de stimulans om oplossingen te vinden voor de nadelige effecten vermindert. Het vinden van een tegenwicht tegen de langetermijneffecten van de vrije, competitieve marktwerking — die niet alleen maatschappelijk maar uiteindelijk ook economisch negatief zijn — zal de komende jaren dus een grote inspanning vergen.

Noten

- 1 De inmiddels klassiek geworden studie is: J. de Vries, en A.M. van der Woude, *The first modern economy. Success, failure, and perseverance of the Dutch economy, 1500-1815* (Cambridge, 1997).
- 2 Zoals blijkt uit recent onderzoek uitgevoerd aan de Universiteit Utrecht, afdeling Economische en Sociale Geschiedenis. Zie bijvoorbeeld: B.J.P. van Bavel, 'Land, lease and agriculture. The transition of the rural economy in the Dutch river area from the fourteenth to the sixteenth century', *Past & Present* 172 (2001) pp. 3-43 en dezelfde, 'Rural wage labour in the sixteenth-century Low Countries: an assessment of the importance and nature of wage labour in the countryside of Holland, Guelders and Flanders', *Continuity & Change* 21.1 (2006) pp. 37-72, en J. Zuijnderdijn, 'Medieval capital markets. Markets for rents between state formation and private investment in Holland (1300-1550)' (proefschrift, UU, 2007).
- 3 J.L. van Zanden, 'Early modern economic growth: a survey of the European economy 1500-1800', in: M. Prak (ed.), *Early modern capitalism. Economic and*

- social change in Europe, 1400-1800* (London, 2001) pp. 69-87.
- 4 Een algemene inleiding: R.H. Steckel, 'Strategic ideas in the rise of the new anthropometric history and their implications for interdisciplinary research', *Journal of Economic History* 58 (1998) pp. 803-821.
  - 5 G. Maat, 'Two millennia of male stature development', *International Journal of Osteoarchaeology* 15 (2005) pp. 276-290, en B.J.P. van Bavel, *A social and economic history of the Low Countries* (Oxford, te verschijnen in 2009).
  - 6 Het debat over de effecten van de industriële revolutie op de levensstandaard is vooral gevoerd met betrekking tot Engeland. Zie bijvoorbeeld: J. Mokyr, 'Is there still life in the pessimist case? Consumption during the industrial revolution 1790-1850', *Journal of Economic History* 48 (1988) pp. 69-92. Weinig economisch-historici geloven nog in een sterke verslechtering in de periode c. 1790-1830, maar evenmin veel in een substantiële verbetering tot c. 1850.
  - 7 Overigens waren er al eerder sociaal-economische historici die wezen op de schaduwzijden van deze periode, zoals E. Kuttner, *Het hongerjaar 1566* (Amsterdam, 1974), en C. Lis & H. Soly, *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa* (Antwerpen/Amsterdam, 1980) pp. 65-100, maar nu wordt hun oordeel geschraagd door meer kwantitatieve gegevens, verkregen door het recente economisch-historische onderzoek.
  - 8 Zie met name de uitgebreide Duitse literatuur, zoals: O.G. Oexle, 'Gilde und Kommune. Über die Entstehung von "Einung" und "Gemeinde" als Grundform des Zusammenlebens in Europa', in: P. Blickle (ed.), *Theorien kommunaler Ordnung in Europa* (München, 1996) pp. 75-97, en P. Blickle, *Kommunalismus. Skizzen einer gesellschaftlichen Organisationsform*, deel II (München, 2000) met name pp. 132-153.
  - 9 R.W. Goldsmith, *Premodern financial systems. A historical comparative study* (Cambridge, 1987) pp. 204-206, en J.L. van Zanden, 'Tracing the beginning of the Kuznets curve. Western Europe during the Early Modern Period', *Economic History Review* 48 (1995) pp. 643-664. De Gini-coëfficiënt drukt de mate van ongelijkheid uit in een getal, van 0,0 tot 1,0, waarbij 1,0 maximale ongelijkheid aangeeft. Door de mate van ongelijkheid weer te geven in een getal, wordt het mogelijk de verschillen van ongelijkheid tussen gebieden en periodes op tamelijke objectieve wijze te vergelijken.